مطالعات اقتصاد، مدیریت مالی و حسابداری

دوره ۸، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۱

صفحات ۱۲۹-۱۰۷

Online ISSN: ٢٤٧٦-٤٤٣٤

Print ISSN: ٢٥٣٨-٢٠٨X

www.irijournals.com

بررسی تجارب بین المللی نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی (مورد مطالعه: بانک قرض الحسنه مهر ایران)

وحید مرادنژاد حصاری[۱] ، امین احمدی[۲]

[۱] دکتری اگروتکنولوژی گرایش فیزیولوژی گیاهان زراعی,دانشگاه آزاد اسلامی واحدمشهد

[۲] کارشناسی ارشد مدیریت اجرایی گرایش استراتژیک، دانشگاه آزاد اسلامی واحدرفسنجان

چکیده

در جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا به تصویب رسیده و بر خلاف بسیاری از کشورها، نظام بانکداری اسلامی در کل کشور اجرا می‌شود و بزرگ‌ترین بانک‌های جهان اسلام نیز در ایران مشغول به فعالیت هستند، اما بعد از گذشت حدود سه دهه از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا، هنوز هم بسیاری از مراجع تقلید، نخبگان و عامه مردم در رابطه با انطباق فعالیت‌های بانکی با تعالیم شرعی تردید دارند. لذا پژوهش حاضر با هدف بررسی تجارب بین المللی نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی انجام گردید. پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی است. همچنین از نوع تحقیقات کمّی و توصیفی (همبستگی) می‌باشد. ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه مقایسات زوجی است که توسط ادبیات پژوهش طراحی گردیده است. جامعه آماری در این مطالعه، کلیه مدیران، معاونان و کارشناسان بانک قرض الحسنه مهر ایران می‌باشند که توسط نمونه گیری غیراحتمالی و از نوع در دسترس، تعداد ۳۰ نفر به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. تجزیه و تحلیل داده‌ها توسط روش AHP و نرم افزار Expert Choice انجام گردید. بر اساس نتایج بدست آمده، معیارهای تطبیق شرعی، نظارت شرعی و تجهیز منابع به ترتیب دارای رتبه‌های اول، دوم و سوم در الگوبرداری از تجارب بین المللی نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی می-باشند.

واژه‌های کلیدی: تجارت بین المللی، نظارت و تطبیق شرعی، بانکداری اسلامی

۱- مقدمه

بیان دقیق و تشریح ابعاد و حدود مسأله، بیان جنبه‌های مجهول و مبهم، سوال اصلی تحقیق و اهمیت و ضرورت تحقیق بانکداری اسلامی، یکی از اجزای مهم در سیستم مالی اسلامی محسوب شده و به لحاظ تاریخی اولین جزء از این سیستم بوده که در عالم واقع اجرا شده است. سایر نهادها برای تکمیل سیستم مالی اسلامی از دهه ۸۰ میلادی به بعد معرفی شده‌اند. انگیزه اولیه برای ایجاد بانک اسلامی، عمل به دستورات شریعت و به طور مشخص کنار گذاشتن نرخ بهره بود که طبق تعالیم اسلامی، حرام است. سایر ملاحظات از جمله لحاظ صُور مختلف قراردادهای مجاز بر طبق شریعت، تاسیس نهادهای نظارتی و ایجاد نهادهای مالی اسلامی در سطح بین‌المللی اهدافی بود که بعدها به منظور تکمیل زنجیره مالی اسلامی مورد توجه قرار گرفت (سالم و خطیبی، ۱۳۹۴).

وجود رقیبی به نام بانک‌های غیر اسلامی که فعالیت آنها در حوزه بانکداری بالغ بر چندین قرن می‌شود، موفقیت در تاسیس بانکهای اسلامی و بقای آنها در حوزه‌ی بانکداری را با تردید رو به رو ساخت، اما در نهایت اولین بانک اسلامی به نام "میت غمر" در سال ۱۹۶۳ میلادی در مصر به صورت بانک پس‌انداز ایجاد شد. برای اولین بار در این بانک، نرخ بهره کنار گذاشته شده و اساس آن بر تقسیم سود و زیان قرار گرفت. پس آن بانکهای مختلفی در کشورهای اسلامی ایجاد شد (المحرمی[1]، ۲۰۰۸). اگر چه ۵۰ سال از تاسیس اولین بانک اسلامی می‌گذرد، اما این بانک‌ها توانسته‌اند در فضای رقابتی با بانکهای غیراسلامی باقی بمانند. در حال حاضر، ارائه خدمات مالی اسلامی منحصر به کشورهای مسلمان نیست و در بسیاری از کشورها، بانک اسلامی به صورت مجزا وجود دارد و یا اینکه به نحوی مثلا از طریق تخصیص فضایی در بانکهای غیراسلامی، خدمات مالی اسلامی ارائه می‌شود.

این مساله نشان می‌دهد که ابزارها و خدمات ارائه شده در چارچوب اسلامی توانسته دیگران را تشویق به فعالیت در این حوزه کند. برخی صاحب‌نظران اذعان می‌دارند که استقبال از بانکهای اسلامی و یا ارائه خدمات مالی اسلامی تنها در چارچوب ملاحظات ایدئولوژیک معنادار است و کشورها برای جلب مشتریان مسلمان و جذب منابع مالی آنان، چنین اقداماتی را صورت می‌دهند. اما برخی دیگر معتقدند موفقیت بانکداری اسلامی در رقابت با بانکهای غیراسلامی باعث جلب اعتماد سایرین در ارائه خدمات اسلامی شده است. در این تحقیق سعی بر آن است تا گزاره‌های نامبرده به نحوی مورد ارزیابی قرار گیرد. شاخص‌های مورد استفاده در این تحقیق، کارایی هزینه بانک‌ها و مقایسه آن میان بانک‌های اسلامی و غیراسلامی است. این شاخص به دو دلیل انتخاب شده است؛ اول آنکه هدف از مطالعه حاضر، ارزیابی عملکرد کلی بانک‌های اسلامی در مقایسه با بانکهای غیراسلامی است، از این رو نمی‌توان از مقایسه نسبتهای مالی مختلف همچون تسهیلات، سهم سپرده‌ها، نسبت درآمد به هزینه و نظایر آن در بانکهای اسلامی و بانکهای غیراسلامی استفاده کرد، زیرا هر یک از نسبت‌ها، جنبه‌ای از ابعاد مختلف فعالیت را نشان می‌دهند، اما شاخص کارایی می‌تواند تصویر کلی از نتایج فعالیت را نشان دهد. دوم اینکه بانکهای اسلامی و بانکهای غیراسلامی هر دو ملزم به حداقل کردن هزینه‌ها هستند. حداقل‌سازی هزینه برای بانک‌های اسلامی از این منظر اهمیت می‌یابد که اصول اسلامی، اسراف و هدر رفت منابع، به هیچ وجه مجاز نیست.

بر اساس بند اول ماده یک قانون عملیات بانکی بدون ربای کشور (مصوب ۱۳۶۲)، نخستین هدف نظام بانکی «استقرار نظام پولی و اعتباری بر مبنای حق و عدل (با ضوابط اسلامی) به منظور تنظیم گردش صحیح پول و اعتبار ر جهت سلامت و رشد

[1] Al-Muharrami

اقتصاد کشور» است. مسلماً فراهم نمودن زمینه‌های تحقق چنین هدفی در وهله اول بر عهده بانک مرکزی بوده و لازم است این بانک زمینه‌های نظارتی تناسب با این قانون را ارائه نماید.

اما بررسی تجربه نظام بانکی کشور در بیش از سه دهه اخیر به خوبی نشان می‌دهد که نظارت بر اجرای بانکداری بدون ربا از وضع مطلوبی برخوردار نبوده است و با وجود تمام پیشرفت‌های بدست آمده، همچنان چالش‌های زیادی وجود دارد که این خود ضرورت اصلاح وضع موجود را طرح می‌نماید.

اهمیت این موضوع زمانی بهتر درک می‌شود که توجه شود گرچه جمهوری اسلامی ایران از جمله معدود کشورهایی است که در آن قانون عملیات بانکی بدون ربا به تصویب رسیده و بر خلاف بسیاری از کشورها، نظام بانکداری اسلامی در کل کشور اجرا می‌شود و بزرگ‌ترین بانک‌های جهان اسلام نیز در ایران مشغول به فعالیت هستند، اما مساله نظارت بر شرعی بودن عملیات بانکی آن طور که انتظار می‌رود انجام نشده و نمی‌شود. لذا این یک واقعیت است که بعد از گذشت حدود سه دهه از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا، هنوز هم بسیاری از مراجع تقلید، نخبگان و عامه مردم در رابطه با انطباق فعالیت‌های بانکی با تعالیم شرعی تردید دارند (میثمی، ۱۳۹۵).

بر این اساس، این پژوهش سعی دارد تا ابتدا مفهوم و ضرورت نظارت شرعی را تبیین و بررسی نموده و سپس به بررسی تجارب بین المللی در سایر کشورها در این رابطه بپردازد.

۲-نظارت و تطبیق شرعی

بانک‌ها و موسسات مالی اسلامی، لازم است ویژگی‌های خاصی را داشته باشند و مقام ناظر وظیفه دارد همواره وجود این ویژگی‌ها را مورد ارزیابی و پایش قرار دهد. یکی از مهم‌ترین موارد از این ویژگی‌ها، انطباق کلیه قوانین، مقررات، ابزارها، اوراق و شیوه‌های مورد استفاده با ضوابط فقه اسلامی است که در ادبیات بانکداری اسلامی بین المللی، از آن با عبارت «انطباق با شریعت» تعبیر می‌شود (میثمی، ۱۳۹۵).

منظور از انطباق با شریعت، در واقع انطباق کلیه فعالیت‌های بانکی با ضوابط فقه اسلامی است. در این رابطه، کلیه ضوابط فقهی را می‌توان در دو گروه عمده جای داد که عبارتند از: ضوابط فقهی عمومی (مانند ممنوعیت ربا یا غرر) و ضوابط فقهی اختصاصی (مانند اختصاص عقد مضاربه به تجارت). ضوابط عمومی در تمامی قراردادها لازم الاجرا هستند و ضوابط اختصاصی در قراردادهای خاصی اهمیت دارند (میثمی، ۱۳۹۵).

۳-الگوهای مختلف اجرای بانکداری اسلامی، مقایسه تجربه ایران با سایر کشورها

۳-۱- تجارب کشورهای اسلامی در اجرای بانکداری منطبق با شریعت

در حال حاضر بانک‌های اسلامی در کشورهای گوناگون اسلامی به فعالیت مشغولند و توانسته‌اند در فضایی رقابتی، قابلیت‌های خود را در «واسطه‌گری مالی منطبق با شریعت» به منظور رفع نیازهای بانکی مشتریان مسلمان (و حتی مشتریان غیرمسلمان علاقه‌مند به بانکداری اسلامی) به خوبی نشان دهند. در این قسمت تلاش می‌شود به تجربه نمونه‌ای از بانک‌های مذکور که در کشورهای اسلامی به فعالیت می‌پردازند اشاره شود. علاوه بر این جهت تقویت بحث، در رابطه با برخی از بانک‌های اسلامی، به صورت مختصر به بیان تجربه کشوری که بانک در آن قرار دارد (محیط فعالیت بانک) نیز پرداخته می‌شود. [۲]

[2] ترتیب ارائه تجارب، بر حسب اهمیت است.

بانک اسلامی برهاد مالزی

کشور مالزی یکی از کشورهای پیشرو در صنعت بانکداری اسلامی است. رشد صنعت بانکداری اسلامی در مالزی بسیار چشمگیر بوده و به جرات می‌توان مدعی شد در حال حاضر بانکداری و مالی اسلامی در جهان با نام مالزی شناخته می‌شود. مالزی در زمینه تاسیس بانک‌های اسلامی، موسسات مالی اسلامی، بازار بین بانکی اسلامی، انتشار انواع مختلف صکوک و غیره، با سرعتی بالا رو به حرکت است و بر اساس اهداف اعلام‌شده توسط ریاست بانک مرکزی و سایر مقامات اقتصادی، این کشور قصد دارد در آینده‌ای نزدیک خود را به عنوان «قطب بانکداری و مالی اسلامی جهان» مطرح کند. نظام بانکداری اسلامی مالزی نیز دوگانه است (محرابی، ۱۳۹۱). به لحاظ تاریخی سیر توسعه بانکداری اسلامی در مالزی قابل توجه است. نخستین موسسات مالی اسلامی در مالزی، در حوزه تامین مالی حج شکل گرفتند. به طور مشخص در سال ۱۹۶۹، موسسه «لمباگا تابونگ حاجی» شکل گرفت که وظیفه دریافت و مدیریت منابع از افرادی را که علاقه‌مند به انجام سفر حج در آینده بودند، بر عهده داشت. این موسسه (که هم‌اکنون نیز همچنان به فعالیت مشغول است) پس‌اندازهای مردم را در شیوه‌های اسلامی و سودده اقتصادی مورد استفاده قرار می‌دهد. این فعالیت‌ها ادامه داشت تا اینکه در سال ۱۹۸۳، «قانون بانکداری اسلامی» در مالزی به تصویب رسید[۲] و در همان سال، اولین بانک اسلامی با عنوان «بانک اسلامی برهاد مالزی» تشکیل شد. [۳] این روند با تاسیس اولین موسسه بیمه اسلامی (تکافل) در سال ۱۹۸۴ ادامه یافت. جدیدترین توسعه مقرراتی در مالزی، مرتبط با تصویب «قانون خدمات مالی اسلامی» در سال ۲۰۱۳ است که به صورت کاملاً جامع همه ابعاد قانونی، حقوقی، نظارتی و شرعی فعالیت‌های تمامی موسساتی را که قصد دارند در چارچوب اسلامی فعالیت کنند، مورد تبیین قرار می‌دهد.

همان‌طور که ذکر شد، بانک اسلامی برهاد اولین بانک اسلامی است و به همین دلیل هم در سطح ملی و هم بین‌المللی به عنوان یک بانک اسلامی فعال شناخته می‌شود. در حال حاضر این بانک با ۱۳۳ شعبه در سراسر مالزی، حدود ۷۰ محصول مالی اسلامی را در زمینه‌های گوناگونی مانند تجهیز و تخصیص منابع، صکوک، تامین مالی شرکتی، تامین مالی خرد، مدیریت ثروت و غیره ارائه می‌دهد. در ادامه به بررسی شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در این بانک پرداخته می‌شود.

الف- تجهیز منابع

بانک اسلامی برهاد به شیوه‌های مختلفی به تجهیز منابع می‌پردازد که اولین آن حساب جاری است. این حساب با استفاده از عقد «ودیعه» ارائه می‌شود. بدین معنا که سپرده‌گذار منابع خود را به امانت نزد بانک می‌گذارد و البته اجازه استفاده از آن را در فعالیت‌های سودده اقتصادی نیز به بانک می‌دهد. هر چند سودی به این حساب داده نمی‌شود اما علاوه بر خدمت چک امتیازاتی به دارنده آن تعلق می‌گیرد؛ همچنین این بانک، روی منابع حاصل از این حساب زکات می‌پردازد (البته میزان زکات را از سود خود از منابع حساب جاری کسر می‌کند و نه از سپرده‌های افراد). گونه دوم سپرده در این بانک، حساب‌های پس‌انداز بوده که سه نوع آن بر اساس عقد مضاربه و یک نوع آن بر اساس عقد ودیعه ارائه می‌شود. نوع اول بدین صورت است که سپرده‌گذار منابع خود را بر اساس مضاربه به بانک می‌سپارد و بانک با انجام فعالیت‌های مشروع اقتصادی به سود دست می‌یابد که بر اساس نسبت توافق‌شده با مشتری، بین بانک و مشتریان تقسیم می‌شود (در این حساب مشتری حق برداشت لحظه‌ای دارد، پرداخت سود ماهانه است و نرخ سود انتظاری نیز اعلام می‌شود). نوع دوم حساب پس‌انداز مضاربه‌ای، علاوه بر سود دارای جایزه (بر اساس قرعه‌کشی) نیز هست. البته در این نوع لازم است مشتری برای مدت مشخصی (مثلاً یک ماه) از حساب برداشت نکند. نوع سوم این حساب تحت عنوان «حساب لبیک» ارائه می‌شود. این حساب که بر اساس عقد مضاربه ارائه

می‌شود، به دارنده خود علاوه بر سود، این امکان را می‌دهد که از جایزه سفر حج و عمره (که بر اساس قرعه‌کشی ارائه می‌شود) نیز برخوردار شود. علاوه بر این در صورت فوت دارنده حساب، بانک موظف است فردی را وکیل کند تا از طرف سپرده‌گذار حج انجام دهد. نوع آخر «حساب پس‌انداز ودیعه» نام دارد؛ که به دارنده آن سودی پرداخت نمی‌شود و منابع صرفاً به عنوان امانت نزد بانک باقی می‌ماند.

گونه آخر سپرده‌ها، سپرده‌های سرمایه‌گذاری هستند که بر اساس عقد مضاربه ارائه می‌شود و دارای دو نوع هستند. نوع اول آن با عنوان «حساب سرمایه‌گذاری عمومی» ارائه شده و دارنده آن بر اساس نرخ‌های مورد توافق، به صورت ماهیانه از سود مضاربه برخوردار می‌شود. نوع دوم این حساب با عنوان «حساب سرمایه‌گذاری سکینه» ارائه می‌شود و بیشتر مخصوص بازنشستگان است. در این نوع حساب (که سپرده‌گذار برای بازه زمانی طولانی‌تری حق برداشت ندارد) علاوه بر نرخ سود و خدمات، امکان استفاده از تسهیلات مالی مشخصی نیز برای سپرده‌گذار وجود خواهد داشت.

ب- تخصیص منابع

بانک اسلامی برهاد در تخصیص منابع نیز از شیوه‌های مختلفی استفاده می‌کند. یکی از شیوه‌های مهمی که در تامین مالی کالاهای غیرمنقول (به ویژه ساختمان‌های مسکونی یا تجاری) مورد استفاده قرار می‌گیرد، «تورق» است که تحت عنوان «تامین مالی دارایی بر اساس تورق» ارائه می‌شود. هر چند شیوه اجرایی تورق می‌تواند به لحاظ نظری حالت‌های مختلفی داشته باشد (نظرپور و همکاران، ۱۳۹۶). اما شیوه مورد استفاده در این بانک (در ساده‌ترین حالت) بدین صورت است که ابتدا سه طرف برای قرارداد در نظر گرفته می‌شوند که عبارتند از: بانک واسطه‌گر، مشتری نیازمند وجه نقد و «دلال کالا» که دارایی را در اختیار دارد. در اولین معامله بانک کالا را بر اساس بیع نقد از دلال خریداری می‌کند و مالک آن می‌شود. در مرحله دوم کالا را به صورت اقساطی و با در نظر گرفتن سود به مشتری می‌فروشد. در نهایت بانک به نمایندگی از مشتری، کالا را مجدداً به خود دلال می‌فروشد. در نهایت مشتری به وجه نقد دست می‌یابد و کالا نیز مجدداً در اختیار دلال قرار می‌گیرد و می‌تواند جهت تامین مالی مشتری دیگری مورد استفاده واقع شود. علاوه بر این، در این بانک از عقد تورق جهت «تامین مالی شخصی» نیز استفاده می‌شود.

تامین مالی خودرو و وسایل نقلیه در این بانک با استفاده از عقد فروش اقساطی انجام می‌شود. بدین صورت که ابتدا بانک فرد را وکیل در خرید خودرو به قیمت نقد می‌کند. سپس بانک خودروی خریداری‌شده را به صورت اقساطی به خود فرد می‌فروشد و اصل خودرو را نیز جهت تضمین بازپرداخت در رهن می‌گیرد. لازم به ذکر است که تقریباً اکثر معاملات بانک اسلامی برهاد مالزی بر اساس دو عقد تورق و فروش اقساطی صورت می‌گیرد و استفاده از سایر عقود به ندرت انجام می‌شود.

بانکداری اسلامی سراسری در سودان

کشور سودان از جمله کشورهایی است که به لحاظ تاریخی در اجرای بانکداری اسلامی پیش‌قدم بوده است. اولین بانک اسلامی در سال ۱۹۷۸ با نام «بانک اسلامی فیصل» آغاز به کار کرد. تاسیس این بانک (که همچنان به عنوان یک بانک اسلامی پیشرو مشغول به کار است)، بر اساس مقررات خاصی صورت پذیرفت. پس از تاسیس این بانک، سایر موسسات مالی اسلامی نیز به تدریج در حال شکل‌گیری بودند تا اینکه در سال ۱۹۸۳، «قانون شریعت اسلام» تصویب شد و به اجرا درآمد . از آن تاریخ کل نظام حقوقی سودان (از جمله نظام بانکی) اصطلاحاً اسلامی شد. این روند ادامه داشت تا اینکه در سال ۲۰۰۵ و در مذاکرات

صلحی که [3]بین دو بخش شمال (مسلمان‌نشین) و جنوب (مسیحی‌نشین) انجام گرفت، بخش جنوبی از اجرای بانکداری منطبق با شریعت معاف، و اجازه اجرای بانکداری متعارف در آن صادر شد. بالاخره در سال ۲۰۱۱، سودان جنوبی به عنوان یک کشور مستقل شناخته و عملاً از سودان شمالی جدا شد؛ طبعاً قوانین اسلامی از جمله بانکداری اسلامی در این کشور جدید اجرا نمی‌شود.

بنابراین، در حال حاضر بانکداری اسلامی صرفاً در کشور جمهوری سودان (سودان شمالی) به صورت سراسری اجرایی می‌شود و بانک مرکزی سودان نیز ضمن تشکیل شورای فقهی با جایگاه رسمی و قانونی، ضمن نظارت بر اجرای بانکداری اسلامی، از ابزارهای سیاستگذاری پولی اسلامی نیز استفاده می‌کند (نظرپور و همکاران، ۱۳۹۶).

الف- تجهیز منابع

در بانک‌های اسلامی سودان تجهیز سپرده‌های مشتریان از سه طریق حساب‌های جاری، حساب‌های پس‌انداز و حساب‌های سرمایه‌گذاری صورت می‌گیرد. در سودان بیشترین سهم از سپرده‌های کل، مربوط به سپرده‌های دیداری است؛ به طوری که ۷۰ درصد کل سپرده‌ها مربوط به این نوع از سپرده‌هاست. به عبارت دیگر، سپرده‌های سرمایه‌گذاری و پس‌انداز به ترتیب دارای سهم کمتری هستند. همچنین معمولاً سپرده‌های جاری و پس‌انداز بر اساس عقد قرض و سپرده‌های سرمایه‌گذاری بر اساس عقد مضاربه تعریف می‌شوند (حسن[4]، ۲۰۰۴).

ب- تخصیص منابع

در نظام بانکی سودان، انواع عقود اسلامی جهت تخصیص منابع مورد استفاده واقع می‌شوند. برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: مضاربه و مشارکت (بر اساس تسهیم سود و زیان)، مرابحه، اجاره، استصناع (بر اساس سود مشخص) و قرض‌الحسنه (قرض بدون بهره). البته استفاده از عقد مرابحه بیشتر از سایر عقود است (انور و عبدالا[5]، ۲۰۱۱).

بانک توسعه اسلامی

به جرات می‌توان گفت تاثیرگذارترین بانک اسلامی جهان که در سطح بین‌المللی کاملاً شناخته شده، «بانک توسعه اسلامی» است. این بانک یکی از بزرگ‌ترین موسسات مالی بین‌المللی و بازوی اقتصادی سازمان کنفرانس اسلامی است که بر اساس اعلامیه وزرای اقتصاد کشورهای اسلامی، با هدف رشد و توسعه اقتصادی و ارتقای سطح رفاه اجتماعی جوامع و کشورهای مسلمان جهان، در دسامبر ۱۹۷۳ با سرمایه ۷۵۵ میلیون دینار اسلامی در جده عربستان تاسیس شد و فعالیت خود را رسماً از اکتبر ۱۹۷۵ میلادی آغاز کرد.

تعداد اعضای بانک در زمان تاسیس شامل ۲۲ کشور بود و در حال حاضر ۵۶ کشور عضو بانک توسعه اسلامی هستند. شرایط عضویت در این بانک، عضویت در سازمان کنفرانس اسلامی، مشارکت در تامین بخشی از سرمایه بانک از طریق پرداخت سهمیه تعیین‌شده و پذیرش عضویت توسط هیات مدیره است؛ مرکز بانک نیز در جده قرار دارد. در بین کشورهای مختلف، عربستان سعودی، لیبی و ایران، به ترتیب سه سهامدار اول این بانک را تشکیل می‌دهند.

[3]

[4] Hassan

[5] Onour and Abdalla

وظایف و عملکرد بانک توسعه اسلامی شامل مشارکت در سرمایه شرکت‌ها، ارائه تسهیلات جهت اجرای طرح‌ها و فعالیت‌های مولد اقتصادی، سرمایه‌گذاری در پروژه‌های زیربنایی، پذیرش سپرده‌های کشورهای عضو، اعطای کمک‌های بلاعوض جهت توسعه اجتماعی و اقتصادی کشورهای عضو، ایجاد صندوق‌های تخصصی و ویژه برای مقاصد مشخص و غیره است. همچنین این بانک اقدام به تاسیس «موسسه آموزش و پژوهش اسلامی» کرده است که این موسسه خود یکی از مراکز بسیار فعال در توسعه دانش علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی به شمار می‌رود.

الف- تجهیز منابع

بانک توسعه اسلامی که بیش از ۳۰ سال از تاسیس آن می‌گذرد، برای تجهیز منابع از روش مشارکت استفاده می‌کند. به این معنا که کشورهای اسلامی با پرداخت حق عضویت منابع بانک را تامین می‌کنند و سهامداران بانک به شمار می‌روند.

ب- تخصیص منابع

بانک توسعه اسلامی برای تخصیص منابع و حمایت مالی از طرح‌ها و پروژه‌های عمرانی کشورهای عضو از روش‌های مختلفی استفاده می‌کند که برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: وام بدون بهره، مرابحه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، مشارکت، استصناع و اعطای خط اعتباری.

بانک الراجحی عربستان

عربستان سعودی از کشورهای پیشرو در بانکداری اسلامی به شمار می‌رود. هر چند بانکداری اسلامی در عربستان از ابتدا بر اساس «نظام دوگانه» و فعالیت بانک‌های اسلامی و متعارف در کنار هم بنیان نهاده شده است اما بانک‌ها و موسسات اسلامی متعددی در این کشور به فعالیت مشغول هستند. یکی از اولین بانک‌های اسلامی عربستان، «بانک الراجحی» است. بر اساس آمار منتشرشده توسط نشریه بنکر، این بانک در رتبه‌بندی کشورها بر مبنای بیشترین دارایی‌های منطبق بر شریعت، رتبه سوم را در سطح جهان و اول را در عربستان سعودی کسب کرده است (نشریه بنکر[6]، ۲۰۱۳).

به لحاظ تاریخی، چندین موسسه مالی و اعتباری سعودی در سال ۱۹۷۸ با یکدیگر ترکیب شدند و شرکت «تجارب و مبادله الراجحی» را تشکیل دادند.

این موسسه به فعالیت مشغول بود تا اینکه در سال ۱۹۸۷ به شرکت «بانکداری و سرمایه‌گذاری الراجحی» تبدیل شد و در نهایت در سال ۲۰۰۶ به عنوان «بانک اسلامی تمام‌عیار» تغییر ساختار داد و تاکنون نیز تحت همین عنوان به فعالیت مشغول است (عبدالله[7]، ۲۰۰۷).

الف- تجهیز منابع

بانک الراجحی به شیوه‌های مختلفی به تجهیز منابع می‌پردازد که اولین آن حساب جاری است و در دو نوع ارائه می‌شود؛ نوع اول این حساب، بر اساس عقد شرعی قرض بدون بهره افتتاح شده و خدمات چک، کارت بدهی و غیره روی آن ارائه می‌شود.

[6] The Banker Magazine

[7] Abdullah

نوع دوم حساب جاری در این بانک، «حساب جاری مضاربه» است که در عین اینکه کارکردهای حساب جاری را دارد، سود مشخصی نیز به دارنده آن پرداخت می‌شود. حساب پس‌انداز در بانک الراجحی به سه صورت ارائه می‌شود که نوع اول بدون سود، نوع دوم سودده و نوع سوم با قرعه‌کشی است. نوع اول بر اساس قرض بدون بهره شکل می‌گیرد و نام آن «حساب پس‌انداز قرض» است. نوع دوم که سود دارد، بر اساس مضاربه ارائه شده و نام آن «حساب پس‌انداز مضاربه» است. نوع سوم حساب پس‌انداز که «حساب پس‌انداز زمزم» نام دارد، بر اساس عقد قرض شکل می‌گیرد؛ اما به برخی از دارندگان این حساب امتیازاتی (با توجه به مبلغ و مدت سپرده‌گذاری) داده شده و طبق این امتیازات و بر اساس قرعه‌کشی در فواصل زمانی معلوم، جایزه مشخصی (که هزینه انجام سفر حج واجب و عمره است) به سپرده‌گذاران منتخب اعطا می‌شود. البته پرداخت جایزه در قرارداد شرط نشده و اختیاری است. حساب‌های سرمایه‌گذاری سودده، آخرین نوع سپرده‌گذاری در بانک الراجحی را شکل می‌دهد که به دو شیوه ارائه می‌شود. در روش اول که «حساب وکالت جهت سرمایه‌گذاری» نام دارد، سپرده‌گذار به بانک اجازه می‌دهد به عنوان وکیل عمل کند و سپرده را در فعالیت‌های سودده اقتصادی به کار برد. در روش دوم که «حساب سرمایه‌گذاری دارای زمان مشخص» نامیده می‌شود، شرایط مشابه شیوه اول است با این تفاوت که بازه زمانی‌ای که فرد تعهد دارد در آن از سپرده برداشت نکند، از ابتدا مشخص است. به عبارت دیگر، این سپرده‌ها ماهیت بلندمدت‌تری نسبت به نوع اول دارند و طبعاً سود بیشتری نیز به همراه خواهند داشت. در این نوع سپرده‌ها «نرخ سود انتظاری» به سپرده‌گذاران اعلام می‌شود.

ب- تخصیص منابع

بانک الراجحی نیز جهت تخصیص منابع از روش‌های مختلفی استفاده می‌کند که برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: بیع با پرداخت موجل (فروش اقساطی) جهت خرید خانه، خودرو و وسایل نقلیه، استصناع جهت ساخت کالاها و سلف جهت پیش‌خرید محصولات.

بانک میزان پاکستان

کشور پاکستان نیز یکی از کشورهای پیشرو در بانکداری اسلامی به شمار می‌رود. به لحاظ تاریخی روند رسمی اسلامی کردن نظام بانکی پاکستان، از سال ۱۹۷۷ آغاز شد. در این سال وظیفه تهیه و تدوین طرحی منطبق با شریعت برای اقتصاد کشور، به «شورای جهان‌بینی اسلامی» پاکستان واگذار شد. بدین منظور شورا گروهی از اقتصاددانان و خبرگان امور بانکی را موظف به انجام وظایفی کرد که یکی از مهم‌ترین آنها، ارائه شیوه‌های ممکن برای حذف بهره (ربا) از اقتصاد پاکستان بود. اعضای هیات یادشده گزارش خود را در سال ۱۹۸۰ به «شورای جهان‌بینی اسلامی» پاکستان ارائه کردند. شورا نیز پس از انجام اصلاحات و تعدیلات لازم، گزارش آماده‌شده را در همان سال به ریاست جمهوری پاکستان تسلیم کرد که پس از تایید، جهت اجرا ابلاغ شد.

به این ترتیب، پس از اعلام دولت پاکستان مبنی بر ممنوعیت انجام معاملات ربوی در نظام مالی کشور، بانکداری متعارف بر اساس نرخ بهره ممنوع شد (شمع‌ریزی، ۱۳۷۰). در هماهنگی با دستورات صادره از طرف دولت پاکستان، در ژانویه ۱۹۸۰، باجه‌های مجزایی در بانک‌های تجاری و نیز یک بانک خارجی برای قبول سپرده بر اساس روش مشارکت در سود و زیان (که در آن زمان برداشت غالب از بانکداری اسلامی بود)، تاسیس شد. طی سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۵، تلاش‌ها برای حذف واقعی ربا

از نظام بانکی همچنان ادامه یافت تا اینکه در سال ۱۹۸۵ نظام بانکداری پاکستان به صورت رسمی اسلامی اعلام شد و تمامی بانک‌ها و موسسات مالی ملزم به استفاده از عقود اسلامی شدند. با توجه به اینکه در آن زمان ادبیات بانکداری اسلامی نوپا بود و تجربه‌ای نیز از اجرای صحیح بانکداری اسلامی در کل نظام بانکی وجود نداشت، نظام بانکی ظاهری اسلامی پیدا کرده بود اما عقود اسلامی (به ویژه عقود مشارکتی) به شیوه‌ای صوری و غیرواقعی اجرا می‌شدند. این روند موجب شد مقامات قانونی پاکستان در سال ۲۰۰۱ رسماً از نظام بانکداری اسلامی سراسری به سمت نظام بانکداری اسلامی دوگانه تغییر مسیر دهند. بنابراین از سال ۲۰۰۱ اجازه فعالیت بانک‌های اسلامی و غیراسلامی در کنار هم صادر شد (شیخ[8] و همکاران، ۲۰۱۱). از این سال به بعد، بانک مرکزی پاکستان تنها به بانک‌هایی اجازه می‌داد تحت عنوان «بانک اسلامی» به فعالیت مشغول شوند که خود را متعهد به اجرای ضوابطی خاص کنند. در این راستا اولین بانکی که توانست ضوابط مذکور را تامین کند و به عنوان بانک اسلامی واقعی به فعالیت مشغول شود، «بانک میزان» بود. این بانک که عملاً فعالیت‌های خود را در سال ۲۰۰۲ آغاز کرد ، به عنوان بانک اسلامی پیشرو در دوره جدید در نظام بانکی پاکستان به فعالیت مشغول شده است. در حال حاضر این بانک انواع محصولات مالی اسلامی را جهت تجهیز و تخصیص منابع، ارائه خدمات بانکی، تامین مالی شرکتی، تامین مالی شخصی، مدیریت ثروت و غیره ارائه می‌دهد (بوت[9]، ۲۰۱۰).

الف- تجهیز منابع

بانک میزان پاکستان انواع سپرده‌های بانکی را به مشتریان ارائه می‌دهد. حساب جاری در این بانک بر اساس عقد «قرض بدون بهره» ارائه می‌شود و بانک مالک موقت سپرده‌ها می‌شود. اما حساب پس‌انداز بر اساس عقد «مضاربه» ارائه می‌شود و بانک به دارندگان این حساب سود معمولی می‌پردازد. در این بانک نیز حساب پس‌انداز ویژه‌ای با عنوان «حساب لبیک» ارائه می‌شود که حسابی بلندمدت بوده و دارنده آن علاوه بر اینکه از سود ماهانه برخوردار می‌شود، از خدمات مرتبط با فراهم کردن زمینه انجام سفر حج واجب یا عمره که توسط بانک عرضه می‌شود، نیز بهره می‌برد. حساب‌های سرمایه‌گذاری نیز در این بانک در افق‌های زمانی مختلف و بر اساس عقد مضاربه ارائه می‌شود. در واقع در تمامی حساب‌های مضاربه‌ای، نرخ سود انتظاری نیز از ابتدا به مشتریان اعلام می‌شود. علاوه بر این، در این بانک «اوراق مضاربه ماهانه» نیز ارائه شده که کارکردی مشابه گواهی سپرده در بانکداری متعارف دارد و برای افق‌های زمانی کوتاه‌مدت مانند یک تا سه ماه به کار می‌رود (فرد خریدار این اوراق دقیقاً مانند کسی است که سپرده‌گذاری کوتاه‌مدت کرده است).

ب- تخصیص منابع

بانک میزان پاکستان در تخصیص منابع جمع‌آوری‌شده به طور عمده از عقودی مانند مرابحه، اجاره، استصناع و مشارکت تناقصی استفاده می‌کند.

[8] Sheikh
[9] Butt

بانک اسلامی اردن

«بانک اسلامی اردن» نخستین بانک اسلامی است که در کشور اردن هاشمی تاسیس شده است. این بانک به عنوان یک شرکت سهامی عام در سال ۱۹۷۸ با سرمایه چهار میلیون دینار اردنی با هدف تامین مالی، بانکداری و فعالیت‌های سرمایه‌گذاری مطابق قوانین شریعت اسلام آغاز به کار کرد. بانک اسلامی اردن یکی از باسابقه‌ترین و در حد خود موفق‌ترین بانک‌های اسلامی به شمار می‌آید که به جهت شفاف و منطقی بودن قوانین و فعالیت‌های آن، به الگویی برای سایر موسسات علاقه‌مند تبدیل شده است. در حال حاضر این بانک در سراسر اردن ۶۷ شعبه دارد (صالح و زیتون[10]، ۲۰۰۶؛ حاجیان، ۱۳۹۰).

الف- تجهیز منابع

اولین نوع سپرده‌های ارائه‌شده در این بانک «سپرده‌های امانی» هستند که بر اساس قرض بدون بهره عرضه می‌شوند. این سپرده‌ها در واقع کارکرد حساب جاری را دارند و بر روی آن خدمات چک ارائه می‌شود. سپرده‌های سرمایه‌گذاری، نوع دیگر شیوه‌های تجهیز منابع در این بانک را تشکیل می‌دهند که بر اساس عقد مضاربه ارائه می‌شوند. این سپرده‌ها به دو گروه سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص (که بر اساس وکالت خاص بوده و برای سرمایه‌گذاری در طرح‌ها و پروژه‌های مشخص به کار می‌روند) و سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام (که بر اساس وکالت عام بوده و در مجموعه‌ای از طرح‌ها و پروژه‌ها به کار می‌روند) تقسیم می‌شوند.

سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام در افق‌های زمانی گوناگون ارائه شده و عملاً کارکردهای حساب پس‌انداز و حساب سرمایه‌گذاری را دارند. بانک اسلامی اردن افزون بر سپرده‌های مذکور، برای تجهیز منابع از اوراق مضاربه خاص (برای طرح‌های خاص) و اوراق مضاربه عام (برای مجموع طرح‌های متعارف) استفاده می‌کند. مزیت اوراق مضاربه در این است که بدون مراجعه به بانک می‌توان آن را در بازار ثانویه به دیگران واگذار کرد.

ب- تخصیص منابع

تخصیص منابع در بانک اسلامی اردن در دو گروه «خدمات تامین مالی» و «خدمات سرمایه گذاری » ارائه می‌شود. گروه اول شامل سه عقد: مرابحه، اجاره به شرط تملیک و فروش اقساطی می‌شود و گروه دوم شامل: مشارکت، مضاربه و سرمایه‌گذاری مستقیم می‌شود.

۳-۲-تجارب کشورهای غیراسلامی در اجرای بانکداری منطبق با شریعت

ارزیابی تجارب بین‌المللی نشان می‌دهد هر چند عمده بانک‌های اسلامی در کشور اسلامی تشکیل شده و به فعالیت مشغولند، اما در برخی از کشورهای غیراسلامی نیز بانک‌های اسلامی شکل گرفته‌اند. توسعه این دسته از بانک‌ها در کشورهای غیراسلامی نیز قابل توجه است. در این قسمت به دو مورد از این تجارب پرداخته می‌شود.

[10] Saleh and Zeitun

بانک اسلامی بریتانیا

به لحاظ تاریخی تجربه ایجاد فعالیت بانکی سازگار با فقه اسلامی در انگلستان به دهه ۸۰ میلادی بازمی‌گردد. در این دهه، عقد مرابحه که «مرابحه کالایی» نام داشت، در بورس لندن با هدف تامین نقدینگی موسسات اسلامی و مسلمانانی که در فعالیت‌های عمده‌فروشی دخیل بودند، مورد استفاده قرار گرفت. در این دهه ارائه خدمات مالی خرد به مصرف‌کنندگانی که نیازهای بانکی داشتند، توسعه چندانی پیدا نکرده بود (آینلی[11]، ۲۰۰۵). در اوایل دهه اول قرن بیست و یکم، تلاش‌های قابل توجهی از طرف مسئولان نظام بانکی انگلستان در جهت توسعه بانکداری اسلامی انجام شد. دلیل اصلی این امر نیز (علاوه بر توسعه بانکداری بدون ربا در سایر کشورها)، نیاز ذینفعان مسلمان مخاطب شبکه بانکی انگلیس به خدمات مالی اسلامی و نیز سود موجود در این دسته از فعالیت‌ها بود. بر همین اساس در سال ۲۰۰۰، بانک مرکزی انگلستان (بانک انگلستان) ، گروهی از پژوهشگران را موظف به انجام تحقیقات در زمینه امکان‌سنجی و تبیین موانع و راهکارهای تاسیس بانک‌ها و موسسات اسلامی در کشور انگلستان کرد. این تلاش‌ها در حوزه قانونگذاری و همچنین تنظیم قوانین مالیاتی به گونه‌ای مناسب ادامه یافت تا اینکه زمینه تاسیس بانک‌های اسلامی در کشور انگلستان به لحاظ قانونی فراهم شد. در این رابطه، بالاخره در آگوست سال ۲۰۰۴، اولین بانک اسلامی در سطح خدمات خرد، که تمامی فعالیت‌هایش را در چارچوب اسلامی تنظیم کرده بود، با عنوان «بانک اسلامی انگلستان» تاسیس شد. از آن زمان به بعد، بانکداری اسلامی در کشور انگلستان به طور پیوسته توسعه یافت؛ به نحوی که در سال ۲۰۱۳ پنج بانک کاملا اسلامی، بیش از ۲۰ شعبه اسلامی در بانک‌های غیراسلامی، یک شرکت بیمه اسلامی (تکافل)، ۹ صندوق سرمایه‌گذاری و یک صندوق پوشش ریسک اسلامی در این کشور به فعالیت مشغول بودند. لازم به ذکر است کشور انگلستان در زمینه استفاده از صکوک نیز تلاش‌های قابل توجهی کرده است (وزارت خزانه‌داری انگلستان[12]، ۲۰۱۳). بانک اسلامی انگلستان در یک دهه واسطه‌گری مالی منطبق با شریعت، توانسته است انواع محصولات و شیوه‌های مالی اسلامی شامل روش‌های متنوع تجهیز و تخصیص منابع، خدمات بیمه سپرده‌ها، اوراق بهادار اسلامی (صکوک) و غیره را ارائه دهد. در ادامه به بیان روش‌های تجهیز و تخصیص منابع در این بانک پرداخته می‌شود.

الف- تجهیز منابع

حساب جاری در بانک اسلامی انگلستان بر اساس عقد قرض ارائه می‌شود؛ اما حساب‌های پس‌انداز (که دارای انواع مختلفی است) بر اساس عقد مضاربه با سود انتظاری و حساب‌های سرمایه‌گذاری (که دارای انواع مختلفی است) بنابر عقد «وکالت» ارائه می‌شوند. در واقع در حساب‌های سرمایه‌گذاری، سپرده‌گذاران بانک را وکیل خود می‌کنند تا در فعالیت‌های مشروع اقتصادی مشغول شوند و سود مناسبی به وجود آورند. نکته مهم در شیوه‌های سپرده‌پذیری این بانک آن است که نه اصل سپرده‌های پس‌انداز یا سرمایه‌گذاری و نه سود آنها توسط بانک تضمین حقوقی نمی‌شود (در قرارداد تضمین وجود ندارد)؛ اما بانک هنگام افتتاح حساب به مشتریان اعلام می‌دارد که در چند سال اخیر همواره سود واقعی (که در پایان سال مالی محاسبه می‌شود) از سود انتظاری اعلام‌شده در ابتدا بیشتر بوده است. علاوه بر این تمامی سپرده‌ها تا سقف مشخصی بیمه می‌شوند.

[11] Ainley
[12] HM Treasury

ب- تخصیص منابع

بانک اسلامی انگلستان تقریباً تمامی منابع خود را با دو عقد «مرابحه» و عقد ترکیبی «مشارکت تناقصی و اجاره» انجام می‌دهد. شیوه استفاده از عقد مرابحه که به طور عمده برای تامین مالی افراد مورد استفاده قرار می‌گیرد بدین صورت است که بانک کالا یا خدمت مورد نیاز مشتری را نقدی خریداری می‌کند و با قیمت بیشتر به صورت نقدی یا اقساطی به وی می‌فروشد. عقد ترکیبی مشارکت کاهنده و اجاره (که کارکردی مشابه اجاره به شرط تملیک دارد) برای تامین مالی کالاهای غیرمنقول (به ویژه ساختمان) مورد استفاده واقع می‌شود. بدین صورت که ابتدا بانک و مشتری به صورت مشترک یک کالا را خریداری می‌کنند و بانک سهم خود را به مشتری اجاره می‌دهد؛ بدین نحو که با پرداخت هر یک از اقساط، بخشی از سهم بانک به مشتری منتقل شود. درنهایت باپرداخت آخرین‌قسط، مشتری مالک کالا می‌شود.

موسسه تامین مالی امریکا (لاربا)

تاریخچه ورود صنعت بانکداری اسلامی در ایالات متحده امریکا به دهه ۸۰ میلادی بازمی‌گردد. اولین موسسات مرتبط با بانکداری و مالی اسلامی در این کشور «صندوق مشترک سرمایه‌گذاری امانت» و «موسسه تامین مالی امریکا (لاربا)» بودند که به ترتیب در سال‌های ۱۹۸۶ و ۱۹۸۷ در واشینگتن و کالیفرنیا تاسیس شدند. از آن زمان تاکنون فعالیت موسسات مالی اسلامی در امریکا رشد داشته است، به نحوی که در حال حاضر حداقل ۹۱ موسسه ارائه‌دهنده محصولات و خدمات بانکداری اسلامی (اعم از شعب بانکداری خرد، بانک‌های سرمایه‌گذاری، شرکت‌های رهنی و شرکت‌های تامین مالی) مشغول فعالیت هستند. با توجه به اینکه حدود هشت میلیون مسلمان در ایالات متحده زندگی می‌کنند، تقاضای ارائه محصولات و خدمات بانکداری اسلامی بسیار قابل توجه است و می‌توان انتظار داشت فعالیت موسسات مالی اسلامی در آینده بیش از پیش افزایش یابد (گود[13]، ۲۰۰۹).

در رابطه با تجربه بانکداری اسلامی در ایالات متحده امریکا لازم به ذکر است اکثر موسسات فعال، شرکت‌های مالی کوچکی هستند که تلاش می‌کنند با توجه به تقاضای موجود از سوی مشتریان، اقدام به ارائه خدمات مالی سازگار با تعالیم اسلامی کنند. این شرکت‌ها یا از ابتدا برای ارائه خدمات به اقلیت‌های مسلمان تشکیل می‌شوند یا اینکه موسسات متعارفی هستند که تلاش می‌کنند با تاسیس شعب و گیشه‌هایی خاص، نیازهای مشتریان مسلمان را نیز برطرف سازند. در این رابطه لازم است به تجربه «دِون بانک» و «یونیورسیتی بانک» اشاره شود. این دو موسسه که در حوزه بانکداری خرد مشغول فعالیت هستند، به ترتیب در سال‌های ۲۰۰۳ و ۲۰۰۵، اقدام به تاسیس شعب اسلامی کردند.

شعب این موسسات که تاکنون توانسته‌اند به موفقیت مناسبی دست یابند، به طور عمده از عقود مبادله‌ای به منظور تامین مالی گروه‌های هدف خود بهره می‌برند (لینزیپ[14]، ۲۰۰۹).

موسسه تامین مالی امریکا (لاربا) از موسسات پیشرو و فعال در صنعت بانکداری اسلامی در ایالات متحده به شمار می‌رود. این موسسه به طور خاص در ارائه «تسهیلات رهنی منطبق با شریعت» فعال است، هر چند از سایر شیوه‌های اسلامی نیز استفاده می‌کند.

[13] Goud
[14] Lynnzyp

الف- تجهیز منابع

ساختار این موسسه بدین صورت تعریف شده است که اساساً سپرده‌پذیری ندارد. بلکه سرمایه‌ای اولیه توسط سهامداران موسسه تامین شده و از این منابع جهت ارائه تسهیلات مشخصی استفاده می‌شود. از طرفی بر اساس اقساط دریافتی از تسهیلات‌گیرندگان، منابع آزاد می‌شود و در اختیار سایر افراد متقاضی قرار می‌گیرد.

ب- تخصیص منابع

موسسه تامین مالی امریکا (لاربا) از شیوه‌های محدودی جهت تامین مالی استفاده می‌کند که اولین و مهم‌ترین آن ارائه تسهیلات رهنی بر اساس عقد «مشارکت تناقصی و اجاره» است. بدین صورت که ابتدا بانک و مشتری به صورت مشترک یک کالا را خریداری می‌کنند و سپس بانک سهم خود را به مشتری اجاره می‌دهد؛ بدین نحو که با پرداخت هر یک از اقساط، بخشی از سهم بانک به مشتری منتقل شود. در نهایت با پرداخت آخرین قسط، مشتری مالک کالا می‌شود. اصل کالا نیز جهت تضمین بازپرداخت اقساط، به عنوان رهن در اختیار بانک قرار می‌گیرد. در این موسسه از همین شیوه برای تامین مالی خودرو، تجهیزات یا راه‌اندازی کسب و کار نیز استفاده می‌شود.

عقد دیگری که در این موسسه برای «تامین مالی تجارت» مورد استفاده قرار می‌گیرد، مرابحه است. بدین صورت که موسسه کالاهای مورد نیاز جهت تجارت را نقدی خریداری می‌کند و با افزودن سود به صورت نقدی یا اقساطی به مشتری می‌فروشد.

۳-۳-تفاوت‌های نظام بانکداری بدون ربای ایران با سایر کشورهای اسلامی

پس از بررسی تجربه اجرای بانکداری اسلامی در کشورهای گوناگون، سوالی که طبعاً مطرح می‌شود این است که تفاوت‌های این الگوها با تجربه بانکداری بدون ربای ایران در چیست؟ در ادامه به برخی از این تفاوت‌ها اشاره می‌شود (البته نباید فراموش کرد نقاط اشتراک و شباهت‌ها بسیار بیشتر از تفاوت‌هاست).

۱- بانکداری بدون ربا در ایران در کل کشور جریان دارد و بانکداری متعارف در نظام بانکی کشور جایی ندارد. این در حالی است که در اکثر کشورهای اسلامی (به جز سودان) نظام دوگانه حاکم است و بانک‌های اسلامی در کنار بانک‌های متعارف به فعالیت مشغول هستند.

۲- بانکداری بدون ربای ایران بر اساس فقه امامیه استوار شده، در حالی که در سایر کشورهای اسلامی، بانکداری اسلامی بر اساس فقه اهل سنت شکل یافته است . فقه مورد عمل در مالزی و اندونزی شافعی، در پاکستان و ترکیه حنفی و در عربستان و کشورهای حاشیه خلیج فارس عمدتاً حنبلی است.

۳- در بانکداری بدون ربای ایران قانون مستقل و مرجعی در حوزه بانکداری اسلامی در سال ۱۳۶۲ به تصویب رسیده و از آن زمان به اجرا درآمده است. این در حالی است که در اکثر کشورها قانون مرجعی در این رابطه وجود ندارد؛ هرچند در مالزی، سودان و پاکستان قانون بانکداری اسلامی طراحی شده است.

۴- در نظام بانکداری بدون ربای ایران در بخش تجهیز منابع (سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار) از عقد وکالت استفاده می‌شود در حالی که در اکثر کشورهای اسلامی از سایر عقود مانند مضاربه، ودیعه و عاریه استفاده می‌شود.

۵- در نظام بانکداری بدون ربای ایران در بخش تخصیص منابع از عقد مضاربه تنها در جهت تجارت استفاده می‌شود. به عبارت دیگر عقد مضاربه در الگوی ایرانی بانکداری اسلامی عقدی مضیق (صرفاً مخصوص تجارت و خرید و فروش) است؛ در حالی که

در سایر کشورهای اسلامی عقد مضاربه عام بوده و محدود به تجارت نیست. نکته مذکور ناشی از تفاوت‌های موجود بین فقه امامیه و عامه است.

۶- در نظام بانکداری بدون ربای ایران در بخش تخصیص منابع از بیع دین استفاده می‌شود؛ در حالی که در اکثر کشورهای اسلامی از چنین عقدی استفاده نمی‌شود. علت این مساله به طور عمده آن است که در دیدگاه رایج اهل سنت، بیع دین (به ویژه به شخص ثالث)، صحیح نبوده و کاربرد عمومی ندارد.

۷- در نظام بانکداری بدون ربای ایران تنها شورای فقهی بانک مرکزی به فعالیت مشغول است؛ این شورا نیز صرفاً جایگاه مشورتی و پاسخگویی به سوالات دارد و جایگاه حقوقی رسمی در ساختار بانک مرکزی ندارد. در شبکه بانکی نیز اکثر بانک‌ها به ضرورت تاسیس شورای فقهی پی نبرده‌اند و در این زمینه اقدام جدی انجام نداده‌اند (البته بانک مرکزی نیز در این زمینه مقررات کافی وضع نکرده است). در حالی که تقریباً تمامی بانک‌ها و موسسات مالی اسلامی در سایر کشورها دارای شورای فقهی مستقل هستند.

۸- بانک‌های اسلامی سایر کشورها معمولاً به صورت کاملاً اختیاری بخشی از سود خود را به عنوان زکات پرداخت می‌کنند و این در ترازنامه بانک افشا می‌شود. اما چنین مساله‌ای در نظام بانکی ایران وجود ندارد.

۹- در نظام بانکداری بدون ربای ایران به‌رغم نظر مخالف شماری از مراجع تقلید، جریمه تاخیر (تحت عنوان وجه الزام) بنا بر تجویز شورای نگهبان از مشتریان بدحساب دریافت و به عنوان درآمد بانک لحاظ می‌شود. این در حالی است که در بانک‌های اسلامی سایر کشورها جریمه تاخیر صرفاً به فعالیت‌های خیریه اختصاص می‌یابد و با سایر منابع بانک ادغام نمی‌شود؛ یعنی جریمه تاخیر جزو درآمدهای بانک نیست.

۱۰- در نظام بانکداری بدون ربای ایران در بخش تخصیص منابع، نرخ سود عقود مبادله‌ای مورد استفاده، توسط دولت (از طریق شورای پول و اعتبار) تعیین می‌شود. این در حالی است که در سایر کشورهای اسلامی اساساً چنین مساله‌ای وجود ندارد.

۱۱- در ایران به سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار سود علی‌الحساب (معمولاً به صورت ماهانه) پرداخت می‌شود و در پایان هر سال نیز سود قطعی بانک برآورد شده و بر اساس آن نرخ سود قطعی که باید به سپرده‌گذاران پرداخت شود، محاسبه می‌شود. در مواردی که نرخ سود قطعی بیش از علی‌الحساب پرداختی باشد، مابه‌التفاوت پرداخت می‌شود. پرداخت سود علی‌الحساب به ندرت در سایر کشورهای اسلامی اتفاق می‌افتد.

۱۲- در ایران بانک‌ها اصل و سود سپرده‌ها را تضمین می‌کنند. در حالی که در اکثر بانک‌های اسلامی سایر کشورها، بانک‌ها هیچ تضمینی به بازگرداندن سود (و حتی اصل) سپرده‌ها ندارند و مشتریان صرفاً از روی اعتمادی که به بانک دارند و با توجه به سوابق مثبت بانک در پرداخت سود، نسبت به افتتاح حساب اقدام می‌کنند (صالح و زیتون، ۲۰۰۶).

۴-روش شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی است. همچنین از نوع تحقیقات کمّی و توصیفی (همبستگی) می‌باشد. ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه مقایسات زوجی است که توسط ادبیات پژوهش طراحی گردیده است.

جامعه آماری در این مطالعه، کلیه مدیران، معاونان و کارشناسان بانک قرض الحسنه مهر ایران می‌باشند که توسط نمونه گیری غیراحتمالی و از نوع در دسترس، تعداد ۳۰ نفر به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند که تمامی آنها از نظر جنسیت، مرد بودند.

همچنین تمامی افراد نمونه دارای تحصیلات فوق لیسانس به بالا و تجربه کاری بالای ۲ سال می‌باشند. تجزیه و تحلیل داده‌ها توسط روش AHP و نرم افزار Expert Choice انجام گردید.

۵-یافته‌ها

در ابتدا، معیارها و زیرمعیارهای تجارب بین المللی نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی توسط ادبیات پژوهش به صورت جدول (۱) شناسایی شدند. همانطور که ملاحظه می‌شود، معیارهای اصلی ۴ معیار هستند که هر کدام شامل ۴ زیرمعیار است.

جدول (۱) معیارها و زیرمعیارهای شناسایی شده

معیارها	زیرمعیارها
تجهیز منابع (A)	عقد ودیعه (A1) عقد مضاربه (A2) عقد قرض (A3) حساب سرمایه گذاری (A4)
تخصیص منابع (B)	تورق (B1) مشارکت (B2) مرابحه (B3) قرض الحسنه (B4)
نظارت شرعی (C)	تامین مالی شرعی (C1) ارزیابی مقام ناظر (C2) نظارت بر بانکداری بدون ربا (C3) نظارت بر اجرای تعالیم شرعی در بانکداری (C4)
تطبیق شرعی (D)	انطباق قوانین با فقه اسلامی (D1) انطباق ابزارها با فقه اسلامی (D2) انطباق شیوه‌ها با فقه اسلامی (D3) انطباق با ضوابط عمومی و اختصاصی فقه اسلامی (D4)

در ادامه، ابتدا معیارهای اصلی و سپس زیرمعیارهای مربوط به هر معیار توسط روش AHP رتبه بندی شده‌اند. در ادامه، نتایج هر رتبه بندی تحلیل گردیده است.

۵-۱-رتبه بندی معیارها

شکل (۱)، نتایج رتبه بندی معیارها را نشان می‌دهد. نرخ ناسازگاری برابر ۰/۰۵ بدست آمده که اعتبار نتایج بدست آمده را نشان می‌دهد. وزن و رتبه بندی معیارهای اصلی مطابق با جدول (۲) است.

شکل (۱) رتبه بندی معیارهای اصلی

جدول (۲) وزن و رتبه بندی معیارهای اصلی

معیار	وزن	رتبه
تجهیز منابع (A)	۰/۱۹۵	۳
تخصیص منابع (B)	۰/۱۳۸	۴
نظارت شرعی (C)	۰/۲۷۶	۲
تطبیق شرعی (D)	۰/۳۹۱	۱

بر اساس نتایج جدول فوق، معیارهای تطبیق شرعی، نظارت شرعی و تجهیز منابع به ترتیب دارای رتبه‌های اول، دوم و سوم در الگوبرداری از تجارب بین المللی نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی می‌باشند.

۵-۲-رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تجهیز منابع

شکل (۲)، نتایج رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تجهیز منابع را نشان می‌دهد. نرخ ناسازگاری برابر ۰/۰۲ بدست آمده که اعتبار نتایج بدست آمده را نشان می‌دهد. وزن و رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تجهیز منابع مطابق با جدول (۳) است.

شکل (۲) رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تجهیز منابع

جدول (۳) وزن و رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تجهیز منابع

معیار	وزن	رتبه
عقد ودیعه (A1)	۰/۱۱۹	۴
عقد مضاربه (A2)	۰/۴۶۰	۱
عقد قرض (A3)	۰/۲۰۱	۳
حساب سرمایه گذاری (A4)	۰/۲۲۰	۲

بر اساس نتایج جدول فوق، زیرمعیارهای عقد مضاربه، حساب سرمایه گذاری و عقد قرض به ترتیب دارای رتبه‌های اول، دوم و سوم در زیرمعیارهای معیار تجهیز منابع می‌باشند.

۳-۵-رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تخصیص منابع

شکل (۳)، نتایج رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تخصیص منابع را نشان می‌دهد. نرخ ناسازگاری برابر ۰/۰۵ بدست آمده که اعتبار نتایج بدست آمده را نشان می‌دهد. وزن و رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تخصیص منابع مطابق با جدول (۴) است.

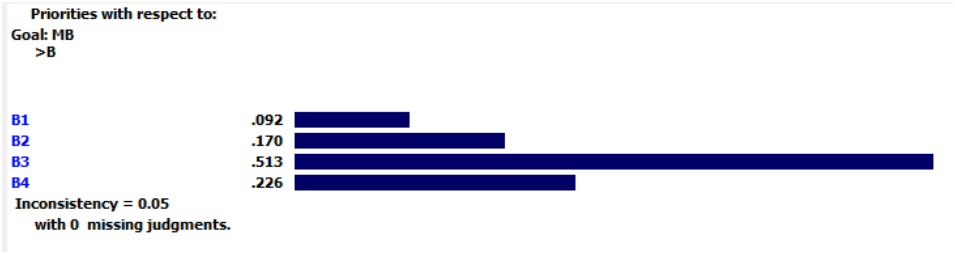

شکل (۳) رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تخصیص منابع

جدول (۴) وزن و رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تخصیص منابع

معیار	وزن	رتبه
تورق (B1)	۰/۰۹۲	۴
مشارکت (B2)	۰/۱۷۰	۳
مرابحه (B3)	۰/۵۱۳	۱
قرض الحسنه (B4)	۰/۲۲۶	۲

بر اساس نتایج جدول فوق، زیرمعیارهای مرابحه، قرض الحسنه و مشارکت به ترتیب دارای رتبه‌های اول، دوم و سوم در زیرمعیارهای معیار تخصیص منابع می‌باشند.

۴-۵-رتبه بندی زیرمعیارهای معیار نظارت شرعی

شکل (۴)، نتایج رتبه بندی زیرمعیارهای معیار نظارت شرعی را نشان می‌دهد. نرخ ناسازگاری برابر ۰/۰۵ بدست آمده که اعتبار نتایج بدست آمده را نشان می‌دهد. وزن و رتبه بندی زیرمعیارهای معیار نظارت شرعی مطابق با جدول (۵) است.

شکل (۴) رتبه بندی زیرمعیارهای معیار نظارت شرعی

جدول (۵) وزن و رتبه بندی زیرمعیارهای معیار نظارت شرعی

معیار	وزن	رتبه
تامین مالی شرعی (C1)	۰/۴۵۸	۱
ارزیابی مقام ناظر (C2)	۰/۲۴۰	۲
نظارت بر بانکداری بدون ربا (C3)	۰/۱۸۵	۳
نظارت بر اجرای تعالیم شرعی در بانکداری (C4)	۰/۱۱۶	۴

بر اساس نتایج جدول فوق، زیرمعیارهای تامین مالی شرعی، ارزیابی مقام ناظر و نظارت بر بانکداری بدون ربا به ترتیب دارای رتبه‌های اول، دوم و سوم در زیرمعیارهای معیار نظارت شرعی می‌باشند.

۵-۵-رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تطبیق شرعی

شکل (۵)، نتایج رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تطبیق شرعی را نشان می‌دهد. نرخ ناسازگاری برابر ۰/۰۲ بدست آمده که اعتبار نتایج بدست آمده را نشان می‌دهد. وزن و رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تطبیق شرعی مطابق با جدول (۶) است.

شکل (۵) رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تطبیق شرعی

جدول (۶) وزن و رتبه بندی زیرمعیارهای معیار تطبیق شرعی

معیار	وزن	رتبه
انطباق قوانین با فقه اسلامی (D1)	۰/۱۶۳	۳
انطباق ابزارها با فقه اسلامی (D2)	۰/۱۶۳	۳
انطباق شیوه‌ها با فقه اسلامی (D3)	۰/۳۹۵	۱
انطباق با ضوابط عمومی و اختصاصی فقه اسلامی (D4)	۰/۲۷۸	۲

بر اساس نتایج جدول فوق، زیرمعیارهای انطباق شیوه‌ها با فقه اسلامی و انطباق با ضوابط عمومی و اختصاصی فقه اسلامی دارای رتبه‌های اول و دوم در زیرمعیارهای معیار تطبیق شرعی می‌باشند. همچنین زیرمعیارهای انطباق قوانین با فقه اسلامی و انطباق ابزارها با فقه اسلامی نیز دارای رتبه سوم هستند.

۶-نتیجه گیری و بحث

در جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا به تصویب رسیده و بر خلاف بسیاری از کشورها، نظام بانکداری اسلامی در کل کشور اجرا می‌شود و بزرگ‌ترین بانک‌های جهان اسلام نیز در ایران مشغول به فعالیت هستند، اما بعد از گذشت حدود سه دهه از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا، هنوز هم بسیاری از مراجع تقلید، نخبگان و عامه مردم در رابطه با انطباق فعالیت‌های بانکی با تعالیم شرعی تردید دارند. لذا پژوهش حاضر با هدف بررسی تجارب بین المللی نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی انجام گردید.

در این مطالعه، ابتدا معیارها و زیرمعیارهای تجارب بین المللی نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی برای الگوبرداری بانکداری در ایران، شناسایی شد. سپس معیارها و زیرمعیارهای شناسایی شده توسط روش AHP رتبه بندی گردیدند. بر اساس نتایج بدست آمده، معیارهای تطبیق شرعی، نظارت شرعی و تجهیز منابع به ترتیب دارای رتبه‌های اول، دوم و سوم در الگوبرداری از تجارب بین المللی نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی می‌باشند. در زیرمعیارهای معیار تجهیز منابع، زیرمعیارهای عقد مضاربه، حساب سرمایه گذاری و عقد قرض به ترتیب دارای رتبه‌های اول، دوم و سوم در زیرمعیارهای معیار تجهیز منابع می‌باشند. در زیرمعیارهای معیار تخصیص منابع، زیرمعیارهای مرابحه، قرض الحسنه و مشارکت به ترتیب دارای رتبه‌های اول، دوم و سوم در زیرمعیارهای معیار تخصیص منابع می‌باشند. در زیرمعیارهای معیار نظارت شرعی، زیرمعیارهای تامین مالی شرعی، ارزیابی مقام ناظر و نظارت بر بانکداری بدون ربا به ترتیب دارای رتبه‌های اول، دوم و سوم در زیرمعیارهای معیار نظارت شرعی می‌باشند. در زیرمعیارهای معیار تطبیق شرعی، زیرمعیارهای انطباق شیوه‌ها با فقه اسلامی و انطباق با ضوابط عمومی و اختصاصی فقه اسلامی دارای رتبه‌های اول و دوم در زیرمعیارهای معیار تطبیق شرعی می‌باشند. همچنین زیرمعیارهای انطباق قوانین با فقه اسلامی و انطباق ابزارها با فقه اسلامی نیز دارای رتبه سوم هستند.

بر اساس نتایج بدست آمده پیشنهاد می‌شود نظام بانکداری اسلامی ایران از نظر تطبیق و نظارت شرعی و همچنین تجهیز منابع، از بانکداری اسلامی در کشورهای موفق مانند مالزی الگوبرداری نماید. در این راستا، توصیه می‌شود بانکداری اسلامی در ایران عقد مضاربه، مرابحه و قرض الحسنه، تامین مالی شرعی و انطباق با موازین و فقه اسلامی را مورد توجه قرار دهد. لذا ناظر

شرعی برای بانکداری اسلامی در ایران، باید به موارد ذکر شده توجه نماید و آنها را در نظام بانکداری اسلامی مورد توجه قرار دهد.

منابع

۱. حاجیان، محمدرضا، (۱۳۹۰)، موانع و مشکلات اجرای عقود مشارکتی در نظام بانکی کشور، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

۲. سالم، علی اصغر، خطیبی، سمیه، (۱۳۹۴)، مقایسه کارایی بانک های اسلامی و بانک های سرمایه داری در بحران مالی و بحران اقتصادی، فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، دوره ۲۳، شماره ۷۵، صص ۱۰۲-۷۵.

۳. شمع ریزی، سید حمید، (۱۳۷۰)، بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی پاکستان، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

۴. محرابی، لیلا، (۱۳۹۱)، ساختار بانکداری اسلامی در کشورهای اسلامی: نمونه موردی کشور مالزی، گزارش پژوهشی شماره ۶، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

۵. میثمی، حسین، (۱۳۹۵)، نظارت شرعی در بانکداری اسلامی: ماهیت، تجربه، استانداردهای بین المللی و دلالت هایی جهت اصلاح قانون عملیات بانکی بدون ربا، گردهمایی بین المللی بانکداری و تامین مالی اسلامی، دوره ۱.

۶. نظرپور، محمدتقی، موسویان، سید عباس، خزائی، ایوب، (۱۳۹۶)، بانکداری اسلامی، انتشارات سازمان سمت.

7. Abdullah, S. , (2007). The application of the AAOIFI accounting standards by the Islamic Banking sector in Saudi Arabia, Durham: Durham University; Available at Durham E-Theses Online: http://etheses. dur. ac. uk/2594/.

8. Ainley, M. , (2005). Islamic banking arrives in the UK, The Banker, Vol. 155, p. 47.

9. Al-Muharrami, S. (2008). An Examination of Technical, Ppure Technical and Scale Efficiencies in GCC Banking, American Journal of Finance and Accounting, Vol. 1(2), pp. 152–166.

10. Butt, I. , (2010). Barriers to adoption of Islamic banking in Pakistan, Journal of Islamic Marketing, V. 11.

11. Goud, B. , (2009). Islamic Finance in North America, Dubai: Yasaar Media Publications.

12. Hassan, S. , (2004). Issues in the Regulation of Islamic Banking: The Case of Sudan, Khartoum: Research and Studies Series of the Bank of Sudan.

13. HM Treasury, (2013). The Development of Islamic Finance in the UK: The Government's Perspective, London: HM Treasury.

14. Lynnzyp, B. , (2009). Islamic Finance in the United States: Product Development and Regulatory Adoption", MA Thesis, Graduate School of Arts and Sciences, U. S: Georgetown University.

15. Onour, I. and Abdalla, A. , (2011). Efficiency of Islamic banks in Sudan: a non-parametric approach, Journal of Islamic Economics, Banking and Finance, V. 7. N. 4.

16. Saleh, A. and Zeitun, R. , (2006). Islamic Banking Performance in the Middle East: A Case Study of Jordan", University of Wollongong: Economics Working Papers.

17. Sheikh, M. , Taseen, U. , Haider, S. and Naeem, M. , (2011). Islamic Vs Conventional Banks in Pakistan: A case study of Bahawalpur, BRM Research Article, V. 4.

18. The Banker Magazine, (2013). Novemebr issue, New York: Bradford Rhodes Publication.

مطالعات اقتصاد، مدیریت مالی و حسابداری

دوره ۸، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۱، صفحات ۱۲۹-۱۰۷

An Investigation of International Experience on Shariah Supervision and Compliance in Islamic Banking (Case Study: Qarz Al-Hasaneh Mehr Iran Bank)

Vahid Morad Nejad Hessari[1], Amin Ahmadi[2]

[1] *Ph.D. in agro technology, majoring in crop physiology, Islamic Azad University, Mashhad Branch*

[2] *MSc, Executive Management, Strategic Management,Rafsanjan Islamic Azad University*

Abstract

In the Islamic Republic of Iran, the Reba-free banking operation law has been approved, and Islamic banking is executed in the whole country in contrast to many other countries. Although the largest Islamic banks are in Iran, after about three decades of the Reba-free banking operation law, still many Islamic jurists, elites, and people are in doubt about the compliance of banking activities with Sharia teachings. Therefore, the current research aims to investigate international experience on Shariah supervision and compliance in Islamic banking. This research is an applied study in terms of purpose. Also, it is qualitative and descriptive (correlational) research. Data are collected through a pairwise comparisons questionnaire adopted from the literature. The statistical population consists of all managers, deputies, and experts in the Qarz Al-Hasaneh Mehr Iran Bank. The sample includes thirty people selected from the statistical population using a non-probability and convenience sampling approach. Data are analyzed using AHP and the Expert Choice software. According to the results, Shariah compliance, Shariah supervision, and resource equipment criteria were ranked first, second, and third, respectively, in modeling international experience on Shariah supervision and compliance in Islamic banking.

Keywords: International experience, Shariah supervision and compliance, Islamic banking.